

В. Колісник, доцент НЮА України

Національний суверенітет та право нації на самовизначення

Право нації на самовизначення — провідне право серед колективних прав. Основні права нації — це «певні можливості кожної нації (народу), які необхідні для нормального її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними й рівними для всіх націй (народів)»¹. П. Рабінович поділяє права нації на фізичні, етнічні, культурні, економічні та політичні права, серед яких виокремлює право на самовизначення як одне з «найважливіших, визначальних основних прав нації (народу)»².

Право націй на самовизначення виникло в результаті трансформації національного принципу побудови держав наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Його, не називаючи буквально, фактично визнавали ті науковці, які були прихильниками об'єднання у ХІХ ст. Італії та Німеччини, поновлення державності Польщі, Чехії, Ірландії тощо. Право націй на самовизначення є «загальноновизнаним принципом демократії взагалі, а не винаходом Леніна... в російський соціалістичний рух цей принцип внесли не більшовики і Ленін, а меншовики та їх лідери Плеханов і Мартов»³. Це право партія більшовиків удало використала для досягнення влади, задекларувавши його разом з іншими популістськими гаслами, виконувати котрі, як показала історія, вони не тільки не поспішали, а й зовсім не збиралися. Ще в програмі РСДРП 1903 р. (п. 9) право на самовизначення визнавалося за всіма націями, які входять до складу держави⁴. В Декларації прав народів Росії, яка була прийнята 15 (2) листопада 1917 р., проголошувалося «право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення та створення самостійної дер-

¹ Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави. — Київ-Бородянка, 1994. — С. 14.

² Там само. — С. 15.

³ Авторханов А. Империя Кремля. — Минск-Москва, 1991. — С. 5.

⁴ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 1. — С. 62–63.

жави» (п. 2), а також «вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що населяють територію Росії» (п. 4)¹. А. Абашидзе зазначає, що «виникнення у другому десятилітті ХХ ст. принципу права націй на самовизначення стало не більш ніж популістською декларацією, що була висунута з огляду на політичну кон'юнктуру і покликана була підняти авторитет більшовиків серед мас»². У подальшому більшовики доклали значних військових зусиль для того, щоб за допомогою сили майже повністю поновити Російську імперію під іншою назвою — СРСР. Не вдалося цього зробити лише стосовно Польщі у 1920 р. та Фінляндії у 1939–1940 рр. Згодом, незважаючи на те що в конституціях СРСР та союзних республік, визначальним критерієм створення яких став саме національно-етнічний чинник, було закріплено право вільного виходу із СРСР (тобто визнавалося право на створення незалежної держави), скористатися цим правом не вдалося ні жодній нації, ні жодній союзній республіці аж до розпаду СРСР. Право на самовизначення, проголошене у формі створення незалежної держави, було фіктивним. Більшовики та їх послідовники застосували в національному питанні (і зокрема в питанні про право націй на самовизначення) політику подвійних стандартів: вони визнавали право націй на самовизначення при капіталізмі за певних умов, а при соціалізмі фактично не залишили націям такого права. Офіційна радянська пропаганда всілякими засобами підтримувала думку про те, що в СРСР національне питання вирішено остаточно і тому бажання вийти зі складу СРСР начебто не може виникнути. Історія спростувала цю тезу, яка могла існувати лише за умов відсутності свободи слова, альтернативних та опозиційних засобів масової інформації та будь-яких неупереджених опитувань, анкетувань чи інших форм визначення громадської думки. Разом з тим деякі автори дещо ідеалізують досвід СРСР. Д. Златопольський стверджує, що радянська федерація «була створена на основі взаємної довіри націй, на їх добровільному прагненні до союзу, до створення спільної держави»³.

¹ Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. — М., 1984. — С. 15.

² Абашидзе А. Х. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. — М., 1996. — С. 184.

³ Златопольский Д. Л. Проблемы отечественной государственности // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 1998. — № 5. — С. 28.

З правом нації на самовизначення безпосередньо пов'язане поняття національного суверенітету. Під національним суверенітетом (суверенітетом нації) В. Шевцов розуміє «повновладдя нації, її політичну свободу, володіння реальною можливістю в цілому і повністю розпоряджатися своєю долею, в першу чергу здатністю політично самовизначитися, включаючи відокремлення та створення самостійної держави. Повновладдя нації проявляється у вирішенні питань, що стосуються її національної свободи, державно-правової організації, взаємовідносин з іншими націями, розвитку всіх сторін національного життя. Кожна нація може сама визначити свою долю, причому їй не можуть нав'язуватися рішення ззовні. Насильницьке втручання в її життя є недопустимим. Нація сама вирішує питання про свій національний і державний устрій, а також про те, чи залишатись їй у складі цієї держави чи вийти з неї і створити самостійну національну державу. Нація має право увійти до складу тієї чи іншої держави та об'єднатися з іншими націями в тих чи інших формах державного союзу. Кожна нація має право на збереження та вільний розвиток своєї мови, звичаїв, відповідних національних установ»¹. Далі він підкреслює, що «національний суверенітет характеризує собою політичну, територіальну, культурну, мовну самостійність нації чи народності, яка проявляється в повноті суверенних прав у зазначених сферах соціального життя нації, забезпечуючи їх найбільш повне здійснення»².

Дещо більш категорично і жорстко пов'язує національний суверенітет з наявністю державної організації та функціонуванням державних структур Л. М. Карапетян, який зазначає, що «національний суверенітет деякі вчені визначають як повновладдя нації, її політична свобода, можливість самовизначення для збереження своєї самобутності, мови, культури, історії. Але чи може нація здійснювати своє повновладдя та політичну свободу, зберігати і створювати нові національні цінності без певної державної організації, її представницьких, виконавчих та судових структур? Без такої організації нація (народ) — абстракція, яка не може реалізувати свій національний суверенітет»³.

¹ Шевцов В. С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). — М., 1978. — С. 3.

² Там само. — С. 4.

³ Карапетян Л. М. Грани суверенитета и самоопределение народов // Государство и право. — 1993. — № 1. — С. 13.

Процес здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення досить складний і для кожної нації (народу) є своєрідним, особливим. У кожній нації (народу) свій історичний шлях здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення. Одні нації (народи) мали в минулому власну державу чи окремі елементи державної організації і тепер прагнуть її відновити (як, наприклад, Тибет). Інші нації (народи) раніше не мали своєї держави, але вже усвідомили свою самобутність, неповторність, спільність інтересів і прагнуть до створення національної держави. Але всі вони мають однакове право на самовизначення. Е. Аречага розглядає право на самовизначення як «більш широкий принцип, який має пережити свою вже майже виконану історичну місію щодо ліквідації колоніалізму»¹. Д. Бараташвілі вважає, що «утвердження права на самовизначення як загальний принцип міжнародного права означає визнання права суб'єктності за всіма народами, і передусім у галузі права на самовизначення. Визнаючи народи і нації як такі, що мають право на самовизначення, сучасне міжнародне право не лише не ставить будь-яких умов, які б обмежували право народів на самовизначення, але й покладає на кожну з держав-членів ООН зобов'язання максимально сприяти здійсненню цього права»². М. Буроменський підкреслює, що «принцип самовизначення дійсно «переріс» виділену йому роль в антиколоніальній боротьбі. До того ж, молоді держави не прагнули до обмеження цієї ролі в міжнародно-правових документах і з самого початку формулювали зобов'язання у сфері принципу самовизначення так, що вони виходили за межі моменту створення нової держави, як, наприклад, право вільно йти обраним шляхом, право розвивати свою систему, право створення власних політичних інститутів тощо. Тим самим принцип самовизначення набув якості постійного, тривалого права народу, незалежно від наявності чи відсутності в останнього політичної організації у вигляді держави»³.

¹ Аречага Э. Х. Современное международное право. — М., 1983. — С. 161.

² Бараташвили Д. И. Социалистические и молодые национальные государства (Международно-правовые принципы сотрудничества). — М., 1973. — С. 67.

³ Буроменский М. В. Политические режимы государств в международном праве. Влияние международного права на политические режимы государств. — Х., 1997. — С. 98.

Протягом ХХ ст. в результаті реалізації права націй (народів) на самовизначення утворилося багато нових національних держав. Однак тенденція до створення нових держав саме як одного із способів реалізації права на самовизначення залишається незмінною. Причому це є характерним не тільки для посттоталітарних країн з недостатньо розвиненою економікою, а й для країн з високим рівнем життя та добробуту громадян (Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія, Канада та ін.).

Практична реалізація права нації (народу) на самовизначення стикається з численними проблемами, які надзвичайно складно вирішити, не вторгаючись у сферу інших прав людини чи не порушуючи при цьому інші права (індивідуальні та колективні). Реалізуючи право на самовизначення шляхом створення власної держави, нація чи народ досить часто залишає чи може залишити поза увагою точку зору представників інших націй, які живуть дисперсно чи компактно в межах тієї ж території і з таким же успіхом можуть вважати цю землю своєю, тобто територією традиційного розселення. Є. Тимофєєв справедливо зазначає: «Як у новій ситуації забезпечити самовизначення нації, якщо на території її проживання мешкає майже стільки ж «іногородців» (термін запозичений з політичного лексикону латвійських парламентарів націоналістичної спрямованості)? Наприклад, у населенні тієї ж Латвії частка нелатишів складає (за переписом 1980 р.) 48%, у тому числі росіян — 36%». А далі продовжує: «Однак якщо в Балтії відокремлення обґрунтовувалося конкретними правовими актами порівняно з недавнім часом, то що робити, коли необхідність створення власної держави обґрунтовується виключно посиленнями на право націй на самовизначення? Підкреслимо важливу деталь: рішення про самовизначення приймається народом, нацією. Отже, інтереси осіб, що не належать до цієї нації, просто до уваги не беруться — незалежно від їх чисельності. Але ж самовизначення нації може автоматично означати визначення долі майже такої ж кількості людей, а відтак стосовно них буде проявлене насильство. До необхідності застосування насильства ми завжди будемо приходити у разі визнання пріоритету колективних прав, а не особистих. Саме в цьому полягає антидемократизм права націй на самовизначення і його суперечність принципу дотримання і поваги прав людини»¹. Після цього Є. Тимофєєв робить

¹ Тимофєєв Е. В. Новые аспекты принципа права наций на самоопределение // Московский журнал международного права. — 1993. — № 4. — С. 107.

висновок, що «новому світовому демократичному порядку повинен відповідати принцип вільного самовизначення територій, а не націй»¹. Обидва висновки видаються сумнівними, а запропоноване обґрунтування непереконливим. Адже, відмовляючи націям чи народам у праві на самовизначення і створення власної держави на підставі недопустимості насильства, автор фактично виступає за утримання більшості населення (навіть незначної) у складі іншої держави всупереч їх волі, а отже, допускає можливість збереження насильства щодо них.

Деякі дослідники звертають увагу на те, що право на самовизначення суперечить принципу державного суверенітету та територіальної цілісності держав. Однак в літературі висловлені й інші думки з цього приводу. Н. Беліцер вважає, що національне самовизначення, — якщо без спекуляцій, — прямо не суперечить принципів територіальної цілісності держави. Цей принцип є принципом міждержавних відносин, а право на самовизначення властиве сьогодні не державі, а народові, що хоче стати державою, і реалізується воно не в міждержавних відносинах, а в процесі внутрішнього розвитку багатонаціональної держави. Реалізація права народів (націй) на самовизначення безумовно містить певну загрозу територіальній цілісності держави, але ця загроза стає тим більшою, тим реальнішою, чим менше ця держава схильна поважати права людини, права кожного народу, що живе на цій території, в умовах повної свободи, тобто цілком самостійно, без втручання третіх сил визначати свій внутрішній та зовнішній статус»².

До цього часу серед науковців не припиняється дискусія щодо суб'єктів права на самовизначення та прийнятних форм його здійснення, а також навіть щодо доцільності існування цього права як одного із фундаментальних, засадничих принципів міжнародного права, хоча воно знайшло своє закріплення в численних міжнародно-правових актах. У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відно-

¹ Тимофеев Е. В. Новые аспекты принципа права наций на самоопределение. — С. 107.

² Беліцер Н. В. Сучасні уявлення про право націй на самовизначення у контексті політичного майбутнього посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-американського Бюро захисту прав людини: Вип. 10. — Київ-Харків, 1994. — С. 41.

син і співробітництва між державами згідно з Статутом ООН від 24 жовтня 1970 р., зазначається, що «створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави, об'єднання з нею або встановлення будь-якого іншого політичного статусу народом, що вільно визначається, є способами здійснення цим народом права на самовизначення». Власне кажучи, йдеться про головні форми реалізації права на самовизначення. Однак ні в міжнародно-правових документах, ні в конституційному та поточному законодавстві окремих країн не визначено порядок здійснення цього права, не встановлено відповідний правовий механізм. Залишається незрозумілим, за яких умов можливе створення нацією (народом) суверенної та незалежної держави, а за яких — можна скористатися іншими формами права на самовизначення, що означає «встановлення будь-якого іншого політичного статусу народом, що вільно визначається»? В літературі висловлена думка про те, що вибір будь-якого іншого політичного статусу в державі може бути у формі створення національно-територіальної або культурної автономії¹.

В преамбулі Конституції України право на самовизначення визнається лише за «українською нацією» та «усім Українським народом». Такий спосіб закріплення дозволяє зробити висновок про те, що законодавець розрізняє ці два поняття, але в чому полягає ця відмінність — не визначає. Разом з тим у ст. 11 Конституції України за корінними народами та національними меншинами таке право не визнається, хоча в ст. 6 Закону України «Про національні меншини» держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, яку багато хто з науковців визнає однією з форм національного самовизначення. У ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошується, що право на самовизначення мають «усі народи», але в ст. 27 цього пакту, присвяченій правам меншин, про їх право на самовизначення не згадується. Тому не менш складним залишається питання про суб'єктів права на національне самовизначення та зміст цього права. Для України це питання має безпосереднє практичне значення, адже суперечливе сучасне законодавство поки що не дає на нього чіткої та однозначної відповіді.

Надійшла до редколегії 20. 11. 2000

¹ Див.: Права людини: Підручник для 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій. — К., 1997. — С. 147.